

ВЫМКНУЦЬ, ЛЯШЫЦЬ, ПЕРЫЦЬ

З ЛЕКСІКІ ЯНКІ КУПАЛЫ

З дзяцінства нас кранаюць шчырыя Купалавы радкі, цешаць такія родныя, цёплыя, жывыя, беларускія Купалавы словы. Часам зусім празрыстыя, зразумелыя, часам – загадкавыя. Давайце паспрабуем зазірнуць у таямніцу некалькіх, напэўна ж, загадкавых для сучасных беларускіх школьнікаў слоў – лексем праславянскага паходжання, якія ўвайшлі ў залаты фонд беларускай лексікі*.

Ці вымкну я птушкаю з думкай пралётнаю
На тое поле, на роўнае тое,
Ці ўгледжуся ў хату ўбога-маркотную, –
Смутна мне бачыці гора людское.

З маркотных думак...

Вымкнуць ‘імкліва вырвацца адкуль-небудзь’ [ТСБМ, т. 1, с. 555]. Гэты прыставачны дзеяслоў, як і беспрыставачныя *імкнуць*, *імкнуцца*, а таксама беларускія дыялектныя *мкнуць* ‘пацягнуць, ударыць (дубцом); рушыць з месца; пацягнуць, тузануць; кінуцца бегчы’ [Насовіч, с. 285], паходзіць ад праславянскага **тъкнѹти* (сѣ) ‘цягнуць; рухаць; тузаць; вырываць’. Славянскімі генетычнымі адпаведнікамі беларускіх лексем з’яўляюцца ўкраінскае *вимкнути* ‘вымкнуць’, польскае *tknąć* ‘рухацца, імчацца, несціся’, славацкае *tuknúť* ‘тузануць, уцячы’, *tknouti* ‘рухаць’, балгарскае *тъкна* ‘цягнуць, валачы’, сербскае і харвацкае *тъкнuti* ‘зрабіць рух, паварушыць’, славенскае *tekniiti* ‘паварушыць; уздрыгнуць’, *тъkniti* ‘ссунуць, пасунуць, зрушыць’ [ЭСБМ, т. 7, с. 54; т. 3, с. 384; ЭССЯ, вып. 20, с. 219; ЭСУМ, т. 3, с. 458]. У рускай мове гэты праславянскі корань можна знайсці толькі ў прыставачных дзеясловах (*примкнуть*, *сомкнуть* і інш.); лёгка здагадацца, што гэты ж корань маюць беларускія словы *адамкнуць*, *замкнуць*, *перамкнуць*, *разамкнуць* і іншыя, якія атрымалі адрозныя ад асноўнай семантыкі значэнні дзякуючы сваім прыстаўкам.

Побач з **тъкнѹти* стаіць і звязаны з ім праславянскі дзеяслоў на *-ati* *(s)*тъkati*: беларускае *смыкціць* ‘скубці; трэсці, тузаць’ і дыялектнае *мыкціць* ‘часаць лён’, украінскае *микати* ‘часаць лён’, рускае дыялектнае *мыкать* ‘тс’, польскае дыялектнае *tucać* ‘тс, рваць лён’, сербскае і харвацкае *микати* ‘трапаць (лён)’ і інш. [ЭСБМ,

т. 7, с. 113; ЭСУМ, т. 3, с. 458]. З праславянскімі дзеясловамі **тъкнѹти*, *(s)*тъkati* праз чаргаванне гукаў звязаныя праславянскія словы **тъčati*, **тъkěti* ‘рухаць, перамяшчаць, кідаць’, адкуль беларускае *імчаць*, рускае *мчатъ*, украінскае *мчати* ‘перамяшчацца з вялікай хуткасцю’. Усе яны ўзыходзяць да індаеўрапейскага кораня **тъik-* ‘цягнуць, рухаць’ [ЭССЯ, вып. 20, с. 203; ЭСУМ, т. 3, с. 546; ЭСБМ, т. 3, с. 385].

Ці летась, ці залетась, тут ці там –
Штось мне няўцям,
Ляшыў Мікіта
Жыта,
І, як на злосьць, яму адну
Валы скрывілі баразну.

Мікіта і валы.

Ляшыць значыць ‘разбіваць участак зямлі на палосы’ [ТСБМ, т. 3, с. 77], на поўначы Беларусі слова ўжываецца ў значэнні ‘баразніць па засеяным полі’ [ЛАБНГ, т. 2, к. № 159], у шматлікіх дыялектах таксама азначае ‘пазначаць, ставіць тычкі, вешкі за сейбітам на загоне’ [ЭСБМ, т. 6, с. 148]. Адпаведныя дзеясловы знаходзім ва ўсходніх і ў паўднёвых мовах, пераважна ў дыялектах: рускае дыялектнае *лешить* ‘разбіваць поле на палосы; ставіць вехі ўзімку паабал дарогі, каб не збівацца па начах; баранаваць; пракладаць шлях’, украінскае дыялектнае *ляшити* ‘разбіваць гарод на градкі, рабіць знакі на полі, каб не было агрэху’, балгарскае дыялектнае *лѣша* ‘дзяліць пэўны ўчастак на градкі’, славенскае *lěšiti* ‘ісці побач з сейбітам, паказваючы яму, як шырока падае зерне’ [ЭССЯ, вып. 14, с. 248].

Традыцыйна лічыцца, што праславянскае **lěšiti* – гэта адсубстантыўны дзеяслоў. Утваральны назоўнік **lěxa* прадстаўлены ва ўсіх трох групам славянскіх моў у значэннях ‘градка, загон; баразна; мяжа падзення зерня пры сяўбе; паласа, прапушчаная пры ўзворванні’ [ЭССЯ, вып. 14, с. 248; ЭСУМ, т. 3, с. 344]. На беларускай дыялектнай карце *ляха* і *лешка* ў значэнні ‘града’ адназначна пануюць на Віцебшчыне, дзе яны амаль выцеснілі слова *града*; сустракаюцца яны і ў асобных вёсках іншых абласцей, а на поўдні Берасцейшчыны папулярная таксама форма *ляшка* ў тым жа значэнні [ЛАБНГ, т. 2, к. № 179]. Старабеларускае *леха* ‘града, шырокі загон’ фіксуецца ў 1539 г. у ‘Актах, издаваемых Виленскою археографическою комиссиею для разбора древ-

* Усе разгляданыя словы ўвайшлі ў кнігу: Шкраба, І. Самыя частыя слова. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Шкраба. – Мінск: БелЭн, 1994.

них актов”: сынове отцу на кождый годъ мають давати выимку по \tilde{d} (4) копы жита а на яриво земли четверы гоны, а на ленъ \tilde{d} (4) лехи [ГСБМ, вып. 17, с. 19]. Цікава, што ў трох з чатырох працытаваных у беларускім гістарычным слоўніку помніках (1539, 1552, 1571 гг.) *леха* ўжываецца пераважна ў дачыненні да льну, і толькі ў адной, самай позняй цытаце – у дачыненні да бацвіння, што можа паказваць на першапачатковую камбінаторную абмежаванасць беларускага слова, на карысць чаго сведчаць выпадкі ўжывання слова *лешка* ў значэнні ‘льнянішча’, адзначаныя ў вёсцы Касцянёва Шчучынскага раёна Гродзенскай вобласці (побач з пераважным *свóлак*) [ЛАБНГ, т. 4, к. № 137].

Праславянскае **lěxa* / **lěxъ* мае дакладны адпаведнік у старажытнаверхненямецкай мове: *leisa* ў *waganleisa* ‘след воза, каляіна’, што дае падставы рэканструяваць індаеўрапейскае **loisā* ‘баразна паміж загонамі; загон, градка’, пазней – ‘паласа поля паміж дзвюма барознамі’. Індаеўрапейскімі адпаведнікамі слова лічацца таксама літоўскае *lysia, lysė, lysvė, lystė* ‘градка’, старажытнапрускае *lyso* ‘тс’, лацінскае *lira* ‘баразна; града’ [ЭССЯ, вып. 14, с. 184].

Тым не менш існуе іншая версія адносна паходжання беларускага дзеяслова *ляшыць*. Яго таксама выводзяць з *ляха*, але лічаць гэтае слова аманімічным да *ляха*¹ ‘града’, абмяжоўваюць амонім *ляха*² значэннямі ‘знак, які робяць, каб не было агрэху пры сяўбе; насечка, знак на стаячым дрэве, якія абазначаюць мяжу’ і выводзяць гэтае слова з *вяхá* ‘пучок яловых лапак для выцірання коміна, *вéха* ‘знакі з лапак ёлкі, якімі зімой указваюць дарогу’ (першае *в* пераходзіць у *л*) [ЭСБМ, т. 6, с. 144, 148; т. 2, с. 334]; у якасці паралелі можна прывесці дзеяслоў *вешыць* ‘пры сяўбе абазначаць саломай месца, дзе ўпапа апошняе зерне, каб другі раз не кідаць зерня на тое ж месца; абстаўляць, вызначаць дарогу зімой’, суадносны з гэтымі назоўнікамі [ЭСБМ, т. 2, с. 118].

*Яна, свой скінуўшы каптанік,
Кашулю падкасаўшы і спадніцу,
Ўзышла на кладку, ўзяўшы пранік.*

І пярэць стала мокра палаценца...

Яна і я.

Літаратурная форма гэтага дзеяслова – *пéрыць*, і паводле тлумачальнага слоўніка ён мае

два значэнні: ‘з сілай удараць, біць па чым-небудзь ці ў што-небудзь; вельмі моцна біць, лупцаваць каго-небудзь’ і ‘выбіваць што-небудзь пранікам’ [ТСБМ, т. 4, с. 248]. У беларускіх дыялектах ужываюцца і іншыя формы гэтага слова, напрыклад *пéраць* (толькі ў значэнні ‘біць пранікам’) [СПЗБ, т. 4, с. 505] ці *пярэць* (у абодвух значэннях: *Палатно зложыш і пярэш. Ана пярэла і пярэла гэтых мух па сценах у хаце*) [СПЗБ, т. 4, с. 219]. Гэты дзеяслоў паходзіць з праславянскага **periti* і этымалагічна звязаны з іншым – *праць* ‘мыць, б’ючы пранікам (бялізну, палатно)’, які з’явіўся на падставе праславянскага **pъrati*. У славянскіх мовах гэтыя роднасныя формы і іх значэнні пераплятаюцца: рускае дыялектнае *прать* ‘ціснуць, выціскаць; праць, біць пранікам; (пераноснае) гнясці, душыць’, украінскае *прати* ‘мыць (адзенне, бялізну); біць, дубасіць’, польскае *prać* ‘праць; біць’, чэшскае *práti* ‘тс’, славацкае *prat’* ‘тс’, верхнялужыцкае *prać* ‘біць’, ніжнялужыцкае *praś* ‘біць; праць’, балгарскае *пера* ‘праць’, македонскае *пере* ‘праць, мыць’, сербскае і харвацкае *прати* ‘біць; мыць, праць; (пераноснае) апраўдваць’, славенскае *práti* ‘біць, калаціць; мыць, праць’. Сярод індаеўрапейскіх адпаведнікаў называюцца літоўскае *per̃ti* ‘лупіць, драць, сячы; хвастаць венікам, парыць каго-небудзь у лазні’, латышскае *pērt* ‘тс’, армянскае *harkanem* ‘б’ю’ [ЭСУМ, т. 4, с. 556; ЭСБМ, т. 9, с. 102; т. 10, с. 20]. Ад дзеяслова **pъrati* ў значэнні ‘біць, удараць’ пайшла і праславянская назва грому **perunъ*, якая потым стала ўжывацца як уласнае імя (беларускае *пярун, Пярун*) [ЭСУМ, т. 4, с. 357].

Скарачэнні

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мінск: Беларуская навука, 1998. Вып. 17; ЛАБНГ – Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Мінск, 1994 (т. 2), 1997 (т. 4); Насовіч – Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. Мінск: БелСЭ, 1983; СПЗБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мінск: Навука і тэхніка, 1982 (т. 3), 1984 (т. 4); ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Мінск: БелСЭ, 1977 – 1984; ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск: Навука і тэхніка (Беларуская навука), 1980 (т. 2), 1985 (т. 3), 1991 (т. 6), 1991 (т. 7), 2004 (т. 9), 2005 (т. 10); ЭССЯ – Этымалагічны слоўнік славянскіх языков. М.: Наука, 1994. Вып. 20; ЭСУМ – Этымалагічны слоўнік украінскай мовы. Київ: Наукова думка, 1989 (т. 3), 2004 (т. 4).

Марына АБРАГІМОВІЧ,

старшы выкладчык кафедры беларускай і рускай моў
Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта.